

Vokaaliston kysymyksiä

ERKKI ITKONEN

Suomen kielen suhde *tuuli* g. *tuulen* on varmaankin aina ymmärretty siten, että *e* sananloppuisessa painottomassa asemassa heikkeni *i*:ksi. Tämän heikentymisprosessin seuraava vaihe onkin sitten *i*:n kato, joka on monin paikoin itämerensuomessa tapahtunut pitkän (joskus myös lyhyen) ensi tavun jäljessä. Jos taas otaksuttaisiin *i*:tä alkuperäiseksi, ei voitaisi antaa mitään foneettista selitystä sen muuttumiselle *e*:ksi sanan sisällä. Viimeksi Mikko Korhonen mainitsee ksm. *i*:n (sanan lopussa) ja *e*:n (sanan sisällä) foneemin */*i:n/* allofoneina, puuttumatta kysymykseen, miksi allofonien distribuutio oli sellainen kuin oli (1988: 19).

Joskus on oletettu jälkitavujen **e*:n sijasta kantaauralissa redukoitunutta vokaalia: T. Lehtisalo **ə ~ *a* (1936: 11–13), Juha Janhunen **a* (1982: 26–27; vrt. myös 1981: 230), Korhonen **a* (mts. 9). Koska käsitykseni mukaan itämerensuomi edustaa hyvin konservatiivista vokaalijärjestelmää, pidän *e*:tä todennäköisempänä kuin **a*:tä.

Nyttemmin on kuitenkin esitetty, että jälkitavuissa olisi **e*:n sijasta alun perin ollut **i*. Janhunen sanoo **e*-oletuksesta: ”Diakronisen fonologian kannalta tämä tulkinta on väärä: jo yksinkertainen maksimaalisten distinktioiden oletus vaatii identifioimaan jälkitavujen suppean vokaalin fonologisesti nimenomaan suppeaksi vokaaliksi **i*” (1981: 230). Tähän on vastattava, ettei kyseisen oletuksen tarvitse välttämättä kaikkialla toteutua; kyllä *e*:kin (resp. *a*) muodostaa riittävän selvän vastakohtan *ä/a*:lle.

Edellyttäen kantaauralissa täydellistä vokaalisointua rekonstruoivat Pekka Sammallahti (1980: 4) ja Janhunen (mp.) toiseen tavuun vokaaliparit **ä — *a* ja **i — *j*. Sm.-perm. kielissä olisi Janhusen mukaan **i/*j*:sta tullut *i*. Omasta puolestani en usko ainakaan sm.-ugr. kantakielessä mitään tällaista **j*-vokaalia esiintyneen. Toisessa tavussa lähden vokaalikolmikosta **e, *ä, *a*. Vokaalisoinnun otaksun olleen sikäli puutteellinen, että ensi tavun **i* ja toisen tavun **e* olivat neutraaleja ja kombinoituivat sekä etu- että takavokaalien kanssa. Ks. lähemmin esitystäni 1948: 142–143.

Korhonen haluaa pelkistää kantaauralin jälkitavujen vokaaliston kahteen arkkifoneemiin */*i/* – */*a/* tai */*ə/* – */*a/* (mts. 9). Vokaaliparia **ä* – **a* hän ei katso voitavan olettaa, koska näiden äänteiden sekä akustinen että artikulatorinen ero on hänen mielestään hyvin pieni (mts. 10–11). Onhan se sentään suurempi kuin ero *i:n* ja keski-*j:n* välillä, joista jälkimmäinen voisi Korhosen mukaan tulla vaihtoehtoisesti kysymykseen taka-*j:n* sijasta sm.-ugr. ensi tavun vokaaliparin **i* – **j* jäsenenä (mts. 17). Tässä yhteydessä on kiinnitettävä huomiota sm.-ugr. kielten vokaalisointusuhteisiin. Kantasuomessa vallitsi *ä–a* -harmonia. Hyvin selviä merkkejä siitä on myös mordvasa, joskin eräät tämän kielen erikoiskehitykset ovat vokaalisointua hämmentäneet. Länsitšeremississä vallitsee muuten vokaalisointu paitsi että jälkitavuihin on kehittynyt neutraali täysvokaali *e* (harvinaisena myös *i*). Kantaostjakin katsoo W. Steinitz olleen ”eine Sprache mit streng durchgeführter Vokalharmonie” (1950: 11; Steinitzin itäostjakista tunteman vokaalisoinnun on Edit Vértes osoittanut vallitsevan eteläostjakissakin, ks. 1969: 1–). Aivan samoja sanoja Steinitz käyttää puhuessaan kantavogulin vokaalisoinnusta (1955: 13; vokaalisoinnun totesi kantavogulista periytyväksi jo Artturi Kanisto, ks. 1914–1922: 81). Unkarissa vallitsevasta vokaalisoinnusta poikkeavat vain neutraalit *i*, *í* ja *é*. Kantalapista on vokaalisoinnun hävittänyt toisen tavun **ä:n* ja **a:n* yhteenlankeaminen niiden foneettiseksi ”keskiarvoksi” **ä:ksi* (vrt. E. Itkonen 1950: 71–72). Myös permiläisissä kielissä on etu- ja takavokaalisten sanojen ero häipynyt. Monet tutkijat ovat katsoneet vokaalisoinnun sm.-ugr. kantakielen ilmiöksi. Tähän käsitykseen yhtyen tarkoitan vokaalisoinnolla nimenomaan *ä–a* -harmoniaa. Teoriansa mukaisesti Korhonen taas esittää sellaisia rekonstruktioita kuin *silmä* < **silma*, *kylä* < **küla* ja *myö-* < **müŋa-*.

Janhusen mukaan (mts. 236–237; vrt. myös Sammallahti 1979: 57) kantaauralissa olisi ensi tavussa ollut itsenäinen takavokaali **j*, joka esiintyi toisen tavun sekä **a:n* (Janhunen: **ä:n*) että suppeamman vokaalin edellä. Tämä **j* olisi sm.-perm. kielissä langennut yhteen **a:n* kanssa. Ajatuksen parhaana tukena ovat eräät obinugr. sanat, joiden ensi tavussa on samantapainen vokaali kuin samojedissa: ostj. *il* jne. ’ala-, alinen’ (vogulissa epäselvä **jäl*) ~ sam. **ilâ* (~ sm. *ala*); vog. *mēt*, *mājət* (László Honti palauttaa sanan asuun kvog. **mījət* ~ **mājət-*, ks. 1982: 163; ostjakissa *u*: **muγəl*) ’maksa’ ~ sam. **mjtâ* (~ sm. *maksa*); vog. **ēt* jne. (ostj. *ɔ* ~ *a*: **ɔpət* ~ **apət*) ’hius’ ~ sam. **eptâ* (~ lp. *vuok¹ tâ*); ostj. **iγəl*, vog. *tēt* jne. ’sembra mänty’ ~ sam. **tjtâ-* (~ votj. *susy-pu*).

Sam. **j:n* vastineet obinugr. kielissä ovat kirjavat. Ainoa sana, jossa sekä ostjakkikieli että voguli pitävät yhtä sam. edustuksen kanssa, on yllämainittu sembramännyn nimitys. Sen vastapainona on yhteisiä sanoja, joissa ei obin-

ugr. taholla tavata *j:ta lainkaan: obinugr. *ōn(t)əp : ostj. *ontəp, vog. *ānəp 'anoppi' ~ sam. *jñā- 'appi' (~ sm. *anoppi*); ostj. *op*, *up*, vog. TJC *apā*, So. *up* 'appi' ~ sam. hypoteettinen *-əpə (jälkiosa sanasta *jñāpə 'appi', mahd. johdin) (~ sm. *appi*); ostj. *pāna-, vog. *pūn-ā- 'panna' (vrt. Honti, mts. 177) ~ sam. *pen-, jonka Janhunen johtaa ural. asusta *pini- (~ sm. *pane-*). Honti katsoo, että k.-obinugr. *ī (siis pitkä vokaali) on kantavogulis- sa useimmiten säilynyt (38 esimerkkiä, mts. 29), kun taas ostjakissa se olisi tavallisesti muuttunut a:ksi (28 esimerkkiä, mts. 54). Unkarissa oletetun ural. *j:n edustajana on kiistattomissa tapauksissa *a*, *á* : *al-* (~ sm. *ala*), *máj* (~ sm. *maksa*), siis periaatteessa sm.-perm. kielten kanssa yhtäpitävät edus- tus. Rekonstruoimansa ural. *jppi 'appi' -sanan unk. jatkajan *ipa* Janhunen sanoo viittaavan selvästi alkup. suppeaan illabiaaliseen vokaaliin (mts. 238). Asia ei kuitenkaan ole niin selvä. Lähtien sm.-ugr. muodosta *appe selit- tävät sekä MSzFE (s. 320–321) että UEW (s. 14) sanassa tapahtuneen k.- unk. muutoksen *a > *j > i. Sana olisi *apa* 'isä' -sanan variantti (alkuaan Edit Vértesin selitys), ja molemmat sanat olisivat lastenkieltä tai lapsille pu- huttua kieltä ("Lallwort").

Unkarin edustuksen valossa käy oletus ural. *j-foneemista epävarmaksi. Ja vaikka sellainen olisi ollutkin olemassa, se olisi ilmeisesti myös obinugr. taholla auennut ainakin *e:ksi (vrt. Korhonen, mts. 12 alam.), johon verrat- tuna nykyisen edustuksen pohjana oleva k.-obinugr. *ī kuvastaa myöhem- pään ummistumista. Yleensä on sm. *a* ~ obinugr. *ī -tapauksissa edellytetty alkumuodon *a:ta. Esim. UEW:n mukaan ostj. *il* jne. < ural. *ala (s. 6); vog. *mēt* jne. < ural. *maksa (s. 264); vog. *ēt* jne. < ural. *apte (s. 14). Ai- noastaan ostj. *liyəl jne. -sanalle kyseinen lähde esittää vaihtoehtoisia alku- muotoja ural. *soks₃ (*saks₃, *seks₃) ja nimenomaisesti huomauttaa obin- ugr. ja sam. kielten viittaavan alkup. *e:hen (s. 445). Samaan tapaan sm. *ahta-* ~ ostj. *iyət-* 'ripustaa' < sm.-ugr. *akta- (s. 5); sm. *valka-* 'valaa, va- lua', *valkama* ~ ostj. *wiyəl- (~ murt. *a*, *e*) 'laskeutua' (~ vog. *wāyl-*, *wēlt-* jne., unk. *vál-*) < sm.-ugr. *walka- (s. 554); sm. *nauris* ~ vog. *nēr* 'sembra- männyn pähkinä' (~ ostj. *naγər) < sm.-ugr. *nakr₃ (s. 298; SKES katsoo sm. sanan kuulumisen tähän yhteyteen epävarmaksi); sm. *sata* ~ vog. *sēt*, *šēt* (~ ostj. *sat, unk. *száz*) < sm.-ugr. *sata (s. 467; originaalin *a on var- ma, koska sm.-ugr. sana < arj. *sata-m); huom. myös mord. *pango* 'sieni' ~ vog. *pēŋk* (~ ostj. *paŋk) < sm.-ugr. *paŋka (epäröiden s. 355).

Obinugr. *ī ei suomessa vastaa vain a:ta, sillä esim. ē on vogulissa sm. o:n tavallisin vastine ja on varmasti myös kehittynyt alkup. *o:sta. Tällaisia ta- pauksia (vain konservatiivisimmat murremuodot mainiten) ovat sm. *koira* ~ vog. *kēr* 'uros' (~ ostj. *kar); sm. *koivu* ~ vog. *kēl'*; sm. *nouta-* ~ ? vog. LO So. *nāul-* (ā < *ē) 'ajaa takaa' (~ ostj. *nōγəl-); sm. *oiva* ~ ? vog. LO

So. *āwa* 'karhun pää' (~ ostj. *ɔγ); sm. *osta-* ~ vog. *wētə-kəm* 'kauppias'; sm. *otta-* ~ ? vog. *wēt-* 'kerätä, poimia'; sm. *ovi* ~ vog. *ēw* (~ ostj. *ɔγ); sm. *poski* ~ vog. *pēt* (~ ostj. *puγəl); sm. *sotka* ~ vog. *sēl'* (~ ostj. *saγ); sm. *tohtaja* 'kuikka' (< ? lp.) ~ vog. *tēχt* (~ ostj. *taγtəŋ). Näihin liittyy lp. *soaggje* 'siipi, hiha' (< *soja) ~ vog. *tēt* 'hiha' (~ ostj. *ait; obinugr. muodot < sm.-ugr. *soja-kse, jonka muita edustajia ovat tšer. *šokš*, syrj. *sos* ja ostj. *sajes* 'hiha'). Toisaalta ostjakissa *j* on alkup. *o:n jatkajana harvinainen. Yllä olevan *ait 'hiha' -sanana lisäksi kannattanee mainita vain sm. *kosku* 'puunkuori' -sanalle ehdotettu vastine *kjñt* 'puun nilakerros', jota esim. Toivonen pitää epävarmana (vrt. SKES), MSzFE (s. 269–270) ja UEW (s. 179–180) taas varmana ja rekonstruoivat alkumuodon *końckɜ ~ *kočkɜ. – Nämäkin tapaukset osaltaan vahvistavat käsitystä, että suhteessa sm. *a* ~ obinugr. *ī edellinen normaalisti on alkuperäisellä kannalla.

Korhonen otaksuu, että ural. ensi tavun *j:n muututtua avoimemmaksi sm.-ugr. taholla näissä kielissä syntyi uusi *j-vokaali, jota *a:n edellä esim. suomessa edustaa *i* (tyyppi *ilma*) ja joka toisen tavun *i:n edellä muuttui *ü*:ksi (tyyppi *kynsi*). Itse olen pitänyt mahdollisena, että *ü* on saanut alkunsa eräissä sanoissa palataalisen *i:n allofonina labiaalisten ja palataalisten konsonanttien vieressä (vrt. 1969: 86), ja tämän prosessin voisi hyvin sijoittaa sm.-ugr. kantakieleen, koska sm.-ugr. *ü:tä vastaa samojedissa yleensä illabiaalinen *i*. Kun aikaisemman vokaaliparin *i–*u tilalle syntyi näin uusi vokaalipari *ü–*u, jäi *i parittomaksi ja pystyi siitä syystä kombinoitumaan toisen tavun sekä etu- että takavokaalin kanssa. Näin muodostui sm.-ugr. kombinaatio *i–*a, jonka obinugr. edustajien ensi tavussa on etuvokaali säilynyt, esimerkkeinä sanat sm. *ilma* ~ ostj. *jiləm 'maailma, sää', vog. *jiləm 'sää' < sm.-ugr. *ilma (UEW s. 81); sm. *nila* ~ ostj. *nel*, vog. *N näl* < sm.-ugr. *nila (mts. 318); sm. *pihka* ~ ostj. *piγəl* 'veneen t. ruuhan paikka', johd. *V piyli-* 'pihkata, pihkalla tukkia (veneen raot)' < sm.-ugr. *piška (mts. 385); sm. *pihlaja* ~ ostj. *pěčār*, vog. *păčār* 'pihlajanmarja' (vrt. Honti, mts. 173) < sm.-ugr. *pičla (UEW s. 376). Sensijaan sm. *iho* ei kuulu tähän, sillä siihen rinnastetulle ostj. *el* 'ruumis, iho' -sanalle on osoitettu hyväksyttävältä tuntuva *l*:llinen vastine vogulista (ks. Liimola 1959: 161). Huomiotta voi jättää myös Korhosen mainitsemat, epävarmoiksi katsotut sanarinnastukset sm. *nivoa* ~ ? ostj. *ṇɔw-* 'puhdistaa karvoista' (sananalkuinen kakuminaalinen *ṇ* osoittaa sanan myöhäsyntyiseksi), ? vog. *näyt-* 'kaapia nahkaa' (lp. *næs'ket* 'muokata nahkaa' -sanana vastine, ks. Liimola 1939–1940: 85) sekä sm. *vitoa* ~ ? ostj. **wōč-* 'vitoa', ? vog. *ašk-* 'kaapia' (alun perin takavokaalinen sana, jonka Honti palauttaa obinugr. asuun **wōč-*, ks. mts. 191; UEW asettaa sm.-ugr. alkumuodon **wáčɜ-* s. 549). En näe mitään syytä "uuden" *j-vokaalin olettamiseen. Korhonen kylläkin ha-

luaa kiistää *ilma* jne. -sanojen todistusvoiman lausumalla, että ”tapaukset *iho, ilma, nila* ja *pihlaja* viittaavat siihen, että suomalais-permiläiseltä kaudelta alkaen muotiin tulleen *i—a* -tyypin attraktio on vetänyt puoleensa myös alkuperäisiä *i—ä* -sanoja” (mts. 14). Tässäkin asiassa, kuten niin monessa muussa, voidaan siis esittää toisistaan suuresti poikkeavia näkemyksiä.

LÄHTEET

- HONTI, LÁSZLÓ 1982: Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe.
 ITKONEN, ERKKI 1948: Vokaalikombinaatiot ja vartalotyytit. — Vir. 52 s. 124—144.
 ——— 1950: Varhaiskantasuomen *a:n* ja *ä:n* kehitys lapissa. — Vir. 54 s. 69—74.
 ——— 1969: Zur Wertung der finnisch-ugrischen Lautforschung. — Ural-Altai-sche Jahrbücher 41 s. 76—111.
 JANHUNEN, JUHA 1981: Uralilaisen kantakielen sanastosta. — SUSA 77 s. 219—274.
 ——— 1982: On the structure of Proto-Uralic. — FUF 44 s. 23—42.
 KANNISTO, ARTTURI 1914—1922: Die Vokalharmonie im Wogulischen. — FUF 14 s. 41—81.
 KORHONEN, MIKKO 1988: Uralilaisten kielten jälkitavujen vokaaliston historiaa. — Vir. 92 s. 8—25.
 LEHTISALO, T. 1936: Über die primären ururalischen Ableitungssuffixe. — SUST 72.
 LIIMOLA, MATTI 1939—1940: Etymologische Bemerkungen. — FUF 26 s. 80—89.
 ——— 1959: Muutamista ugrilaisista sanoista. — Verba docent s. 159—170.
 MSzFE: A magyar szókészlet finnugor elemei.
 SAMMALLAHTI, PEKKA 1979: Über die Laut- und Morphemstruktur der uralischen Grundsprache. — FUF 43 s. 22—66.
 ——— 1980: Introduction. — Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum 3 s. 3—7.
 SKES: Suomen kielen etymologinen sanakirja.
 STEINITZ, WOLFGANG 1950: Geschichte des ostjakischen Vokalismus.
 ——— 1955: Geschichte des wogulischen Vokalismus.
 UEW: Uralisches etymologisches Wörterbuch.
 VÉRTES, EDITH 1969: Vokalharmonie und Vokalbestand im Südostjakischen. — FUF 37 s. 1—70.

Fragen des Vokalismus

ERKKI ITKONEN

Das Verhältnis *tuuli* G. *tuulen* 'Wind' im Finnischen ist wohl immer so verstanden worden, daß das *e* in unbetonter Stellung am Wortauslaut sich zu *i* abschwächte. Wenn man andererseits *i* als ursprünglich annehmen wollte, gäbe es keine phonetische Erklärung für den

Wechsel zu *e* im Wortinneren. Der Verfasser, dessen Auffassung nach das Ostseefinnische ein sehr konservatives Vokalsystem repräsentiert, vertritt in dieser Frage den traditionellen Standpunkt und postuliert für die nichtersten Silben der *fiu*. Grundsprache den Vollvokal **e* an-

stelle des reduzierten Vokals *ə, der auch für möglich gehalten wurde. Noch weniger wahrscheinlich wäre die Ausgangsform *i (bzw. *j), die in letzter Zeit von einigen Forschern vorgeschlagen wurde.

Die meisten fiu. Sprachen deuten darauf hin, daß in der fiu. Grundsprache Vokalharmonie herrschte. Nach Auffassung des Verfassers handelte es sich dabei um *ä* – *a* -Harmonie. Von den Vokalen der zweiten Silbe, *e, *ä, *a, war der erstgenannte neutral, wie auch das *i der ersten Silbe, das sich auch mit *a der zweiten Silbe kombinieren ließ. Einen wichtigen Beweis für die Existenz der Kombination *i – *a sieht der Verfasser darin, daß die Entsprechungen der fi. Wörter *ilma* 'Luft,

Wetter', *nila* 'Splint, Saft', *pikka* 'Baumharz' und *pihlaja* 'Eberesche' in den obugrischen Sprachen vordervokalisch sind.

Man hat angenommen, daß es in der ural. Grundsprache in erster Silbe ein hintervokalisches Phonem *j gegeben habe, das sich im Samojedischen erhalten und in den fi.-perm. Sprachen zu *a entwickelt hätte. Wenn ein solcher Vokal existiert hat, muß er sich schon in der fiu. Epoche zu einem offeneren Laut entwickelt haben. Besonders wichtig ist in diesem Fall das Ungarische, dessen Vertretung mit den fi.-perm. Sprachen übereinstimmt: fi. *ala* 'Unter-, das Untere' ~ ung. *al* (~ sam. *j_lə); fi. *maksa* 'Leber' ~ ung. *máj* (~ sam. *m_jtə).